

Отримано: 7 липня 2021 року

Прорецензовано: 6 вересня 2021 року

Прийнято до друку: 20 вересня 2021 року

e-mail: akirilchuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-11(79)-159-162

Кирильчук О. М. Контрдискурсивні художні стратегії українського романтизму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 11(79). С. 159–162.

УДК: 821.161.2.09

Кирильчук Олександр Миколайович,
кандидат філологічних наук, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет

КОНТРДИСКУРСИВНІ ХУДОЖНІ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Романтична література першої половини XIX віку створила потужну контрдискурсивну стратегію, яка привносить в письменство мілітарні символи, оскільки апелювання до козацької спадщини, актуалізує в українському культурному коді маркери лицарської звитяги та збройної оборони рідного краю. Козацькі мілітарні образи дозволяють українським авторам прославляти доколониальний період та поетизувати власну військову потугу. Поряд із мілітарною тематикою в поезію романтиків потрапляє і риторика жорстокості, яка форматує український світ, поділяючи його на «своїх» та «чужих». Атмосфера насилля, що у романтичній поезії часто супроводжує зображення Іниого, дозволяє репрезентувати колоніальну травму української спільноти, оскільки насильницькі дії інтерпретуються як «справедлива помста» ворогам.

Ключові слова: імперський дискурс, контрдискурс, мілітарні образи, наратив насилля, романтична література.

Oleksandr Kyrylchuk,
Doctor (Candidate) of Philological Sciences, Docent,
Rivne State University of Humanities

COUNTERDISCURSIVE ARTISTIC STRATEGIES OF UKRAINIAN ROMANTICISM

In Ukrainian romantic literature of the 1830s and 1840s, the authors turned their attention to folk art and historical themes. This aesthetic orientation of writing allowed the creation of texts that revealed aspects of the national life of Ukrainians. Romantic poets sought to artistically comprehend the Ukrainian past, to bring it out of oblivion, which was to help restore the historical memory of society and form a model of national self-identity. The ethnocultural identity, articulated in the texts of the Romantics, challenged the Russian imperial narrative, which sought to marginalize the Ukrainian value system by assimilating it with metropolitan axiology. Romantic literature of the first half of the nineteenth century created a powerful counterdiscursive strategy, which later transformed from the sphere of culture into the socio-political plane. The anti-colonial tendency introduces military symbols into romantic literature, as the appeal to the Cossack heritage actualizes in the Ukrainian cultural code markers of knightly victory and armed defence of the homeland. Romantic poets of the 1830s and 1840s transferred folklore and baroque chronicle imagery to written literature, in which the figures of the Cossacks were often heroized and glorified. Cossack military images allow Ukrainian authors to praise the pre-colonial period and poetize their military might, which, although in literary projection, opposes the oppressor. In the conditions of the Russian imperial discourse, the Ukrainian romantics resorted to the latent challenge to the metropolis, in the image of the enemy depicting the Poles, traditional opponents of the Cossacks. Such a strategy allows us to oppose the imperial narrative not directly, but through intermediaries, which are the Poles. At the same time, along with the military theme, the poetry of the Romantics includes the rhetoric of cruelty, which formats the Ukrainian world, dividing it into "Friends" and "Foes". In general, the atmosphere of violence that often accompanies the image of the Other in romantic poetry allows us to represent the colonial trauma of the Ukrainian community, as acts of violence are interpreted as "just revenge" on enemies. At the same time, the glorification of one's cruelty is an attempt to imitate the power of imperial discourse, which always labels such actions as a forced measure to subdue savages or preserve the achievements of civilization. The Ukrainian counterdiscursive strategy in the literature of Romanticism appears as an attempt to oppose and at the same time imitate metropolitan models.

Key words: imperial discourse, counterdiscurs, military images, narrative of violence, romantic literature.

Постановка проблеми. Вкоріненість романтичної традиції на українському літературному ґрунті у першій половині XIX віку свідчила про витворення художніх шляхів для репрезентації питомо національного культурного коду. Звернення романтиків до минулого дозволяло у легальній формі в умовах російського колоніального дискурсу осмислювати літературні теми, що належали до українського символічного простору. Відтак саме романтична поезія середини 1830-40-х років та повернення в публічну площину тогочасної культури козацьких літературних артефактів (літописи Самовидця та Самійла Величка, «Історія Русів») відживили історичну пам'ять українства, яка була притиснута вагою імперських цінностей. Однак творення контрдискурсивної стратегії в епоху романтизму інспірувало принесення в українське літературне середовище мілітарних тем (ідеалізування українського козацтва XVII-XVIII ст.) та наративу насилля (образи помсти).

Актуальність дослідження полягає у спробі простежити антиколоніальну стратегію української романтичної літератури 1830-40-х років крізь призму мілітарної тематики та риторики жорстокості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній літературознавчій науці з'явилося кілька постколоніальних студій, у яких автори осмислюють домінування російської метропольної культури та український опір їй. До цієї проблеми зверталися Марко Павлишин [7], Оксана Забужко [4], Ярослав Поліщук [8], Тамара Гундорова [2], Мирослав Шкандрій [13], Олена Юрчук [14] та інші. Втім, ще у 90-х роках минулого століття Соломія Павличко наголошувала на потребі перепочитання української романтичної літератури крізь призму дискурсу насилля [6]. Однак така стратегія переосмислення досвіду вітчизняного письменства була лише спорадично представлена в сучасному літературознавстві.

Викладення основного матеріалу. В офіційному метропольному наративі українській минушині була відведена скупа роль спорадичної гілки на імперському дереві тисячолітньої державності. Український історичний наратив був чітко обмежений історіософськими імперськими категоріями «відпадня» та «приєднання» до основного стовбура метропольної історії. Водночас саме український період козащини, хоча і був частково препарований до метропольної версії минулого, але лишався ідеологічно поза семіосферою центру і загалом маніфестував візію окремішності від метрополії. Для україн-

ських романтиків-інтелектуалів козацька епоха постала важливим ідейним стержнем як і способу поєднання з імперією (Микола Гоголь, Євген Гребінка), так і розриву з нею (Тарас Шевченко). Однак представники і першої тенденції, і другої прагнули реанімувати із забуття українську минувшину, у якій Україна не була безлікою територією імперії, а мала повноцінне та самобутнє національне життя. І саме ця ностальгія сприяє творенню в літературі романтизму візії минулого українського світу, що постає як альтернатива до її колонізованої сучасності.

Відтворення України козацької епохи навіть як суто літературний проєкт набуло потужного антиколоніального спрямування. Загалом український романтизм започатковує та вкорінює у вітчизняний культурний простір контрдискурсивну стратегію, яка у відкритій чи латентній формах підважувала імперський дискурс. Глорифікування ж козацької минувшини дозволяло інтелектуалам України ідеалізувати доколоніальний період як «золоту добу» національного буття.

Особливе місце у прославленні доколоніального минулого в текстах поетів-романтиків набуває мілітарний маркер, який найповніше відбиває світоглядну проєкцію козацтва як військової групи, що у давню епоху стала осердям української спільноти. Показовою у цьому контексті є трансформація української етнічної самоназви у літописній традиції XVII-XVIII ст., яка набуває важливого семантичного доповнення. Так, Самійло Величко у питанні національного самоідентифікування пропонує модель своєрідного етимологічного переформатування, сприймаючи назви «руський» та «козацький» частками одного цілого: «*.../ обидва, козацько-руський* [виділення наше – О.К.] і польський, преславні в Європі народи *.../»* [3, с. 61].

Саме існування козаків як еліти українського суспільства асоціюється із мілітарною діяльністю, захистом країни силою зброї. Михайло Максимович у передмові до «Українських народних пісень» (1834) наголошує, що усна народна поезія особливу увагу зосереджувала на відображенні козацтва та їх знакової діяльності у житті українського суспільства минулої епохи: «события Козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни, и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную Лѣтопись для нового бытописателя Малороссіи» [10, с. V]. Романтики переносять у писемну культуру фольклорну модель: козак – воїн, захисник, лицар. Відтак мілітарна потуга козацтва стає ключовим елементом у стратегії ідеалізування пам'яті про минуле. Ева Томпсон вбачає головним чинником у формуванні національної тожсамості літературну пам'ять про війни, «незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою», оскільки текстуралізована історія наступних поколінь глорифікувала їх [9, с. 31]. В українській літературі романтизму саме мілітарний досвід XVI-XVIII ст. та козацька лицарська традиція перетворилися на єдино можливу проєкцію пам'яті про минуле. А критики такої моделі репрезентації минулого (Пантелеймон Куліш) лише потверджують превалювання козакофільської історичної візії. Втім важливий фактор зосередження у романтичних текстах на глорифікуванні козацької мілітарної минувшини оприявлює потужний антиколоніальний вимір української писемної культури. По-перше, апелювання до мілітарного чинника у візії національного минулого постає наслідують імперського дискурсу із його прославленням власної воєнної могутності. Загалом в Російській імперії початку XIX віку було сформовано своєрідний культ військової людини. Більшість російських інтелектуалів (Г. Державін, М. Карамзін, К. Рилєєв, М. Лермонтов) на початку XIX віку не лише у поетичній формі схвалювали військову експансивну імперську політику, але й самі були частиною російської мілітарної системи. Українські автори також частково були залучені в імперську систему цінностей, а тому ідеалізування власної мілітарної потужності стає спробою «відповіді» метрополії через наслідування прийомів імперського дискурсу. В окремих випадках відбувається злиття українського контрдискурсивного та метропольного нарративів, коли українські воїни минулого творять російський простір «літературної імперії» (Микола Гоголь «Тарас Бульба») [1].

По-друге, не менш важливою складовою є і той факт, що репрезентація в українському історичному проєкті козацької військової вправності кидає виклик імперським стереотипним моделям про пасивність колонізованого, що не здатний до власного захисту. Козацький мілітарний міф постає адекватною альтернативою до російської мілітарної потуги сучасності, нехай навіть лише у вимірі суто літературних візій.

Однак мілітарний аспект антиколоніальної стратегії українського романтизму провокує присутність у письменстві нарративу насильства, який проявляється у різних формах та моделях. Найчастіше образи жорстокості постають як відображення історичних процесів, пов'язаних із військовими діями в українському минулому XVI-XVIII ст. Народна творчість та козацькі літературні пам'ятки яскраво презентують широку палітру такої образності та лексики. Українські романтики переймають цей досвід, легалізуючи його у новій естетичній та суспільній ситуаціях. Втім літературні артефакти (усні та писемні), відіграючи для романтиків роль певного еталонного художнього тексту, інспірують появу некритичного ставлення до нарративу насильства, його широке відтворення у контексті відновлення історичної пам'яті, а подекуди й відверту глорифікацію. Пантелеймон Куліш першим усвідомив потребу у прискіпливому осмисленні стратегій, що героїзують жорстокість та мілітаризм, витісняючи на маргінеси важливі смисли. Однак для більшості романтиків це постає як інерційна спроба передачі «духу епохи» та прихованого ресентименту до колоніальної травми і втрати власної значущості у власному світі.

Народна поезія, як зрештою й козацькі літописи, апелюють до моделі жертви, у якій український світ страждає переважно від насильства чужинців. Однак таке зовнішнє насилля не завжди адекватно презентовано, оскільки автори часто вдаються до свідомої гіперболізації, що дозволяє лише поглибити образ жертвовності України. Водночас така семантична модель провокує появу зворотного насилля, своєрідної «справедливої відплати», яка втрачає негативну конотацію, бо це захисна реакція на дії чужинців та зовнішнього агресора. Український романтизм активно експлуатує образ помсти ворогам, часто героїзуючи його. Так, у поезії «Максим Перебийніс» Микола Костомаров глорифікує постать українського гайдамаки, який «розносить лихо по чужих кутках», бо «Вкраїнську недолю відомщає» [5, с. 40-41]. Автор яскраво опоетизовує риторичну жорстокість, перетворюючи Перебийніса на знаряддя Божої кари для поляків за їхні гріхи щодо українців. Героїзація українського насилля щодо ворогів постає спробами потвердження сили колонізованого та намаганням відтворити в оберненій формі моделі імперського дискурсу, який власне насильство маркує, як необхідне, справедливе, сакральне.

Водночас Микола Костомаров у драмі «Переяславська ніч» вибудовує ситуацію польсько-українського міжнародного протистояння у тонах взаємного насилля. Автор свідомо пов'язує події п'єси із драматичним періодом Хмельниччини, що дозволяє увіразнити картину тотальної ворожнечі та жорстокості між сусідніми етносами. Українська сторона

наполягає на винищенні поляків як умові здобуття власної свободи, що має бути досягнуто шляхом відмови від власної пасивності та пробудження військового інстинкту як символу власної повноцінності. Риторика помсти стає наріжним каменем козацького спротиву, а тому насилля щодо ворогів набуває сакрального значення («святая помста»), витворюючи своєрідний символічний шлях звільнення через справедливе насильство: «І помста, і слобода» [5, с. 261]. Однак і поляки прагнуть помститися за козацьке насильство, що й призводить до «зіткнення помст», у якому власне і гинуть провідники двох таборів. Лише на порозі смерті вони здатні переступити через міжнаціональну ворожнечу: «помремо братами» [5, с. 272]. Хоча Микола Костомаров у «Переяславській ночі» апелює до відмови від насильства на тлі «бенкету жосткості, але у фіналі тексту potwierджено перспективу неможливості співіснування двох світів, витіснення одного іншим.

Втім у художній стратегії романтиків присутнє не лише інерційне запозичення із фольклору наративу насилля, але й наповнення його широким контрдискурсивним смисловим контекстом, оскільки риторика жорстокості у дусі XVI-XVIII ст. не лише відбиває міжнаціональне протистояння тієї доби, вона творить культурні моделі спротиву асимілятивним польським та російським проєктам.

Атмосфера жорстокості у текстах романтиків насичена і відображенням насилля колонізатора, що визискує поневолену Україну. Автори вдаються до яскравого опису нещастя, тортур, поневірянь, яких зазнають українські герої від насильницької діяльності чужинців. Найчастіше це стосується історичних ретроспекцій в епоху XVII століття, де у ролі творців такого насильства представлені саме поляки. В українському романтизмі вони постають зручним образом, який на символічному рівні адсорбує усю негативну енергію (й у вимірі минулого, і сучасного) колонізованого народу, дозволяючи не вступати у відкритий конфлікт із російським імперським дискурсом. Зрештою, цю тенденцію порушив Тарас Шевченко, який сучасний для нього депресивний стан України пов'язує саме із колоніальним насиллям Росії.

Легалізація у романтичній літературі мови насилля є відображенням колоніальної травми, що демонструє втрату національної тожсамості. І саме наратив жорстокості є способом застосування методів імперії до колонізатора, але в зворотньому напрямку, бо дозволяє витворити ілюзію відновлення власної сили та протиставити її реальному колоніальному стану. Антиколоніальна відповідь постає такою ж монологічною як й імперський дискурс: potwierдження власного «Я» досягається коштом Іншого. Природною у такій ситуації набуває героїзація «своїх» та демонізація «чужого», який проєктується у ролі справжнього винуватця початку кололобігу насилля.

У романтичній літературі виразно проступають спроби авторів окреслити обриси національного «Я», що було змаргіналізоване імперським дискурсом. Втім прагнення відновити проєкцію власної тожсамості у середині XIX віку не обмежуються лише глорифікуванням козацької доби. Потужним смисловим конструктом постає й витворення Іншого, який дозволяє конкретизувати межі національного світу. Відтак імагологічні образи в українському романтизмі почасти репрезентують модель анти-Я, адсорбуючи негативні візії та страхи колективного національного несвідомого, що спроектовані на «чужого». Така стратегія негації Іншого опирається не лише на культурні та суспільні відмінності сусідніх етносів, але й на мілітарний досвід та наратив насилля, оскільки ці фактори дозволяли чітко окреслити межі між Я та Іншим.

В українській романтичній літературі образ Іншого як ворога найчастіше стосувався постаті поляка. Така репрезентація безпосередньо опирається на досвід польсько-українських мілітарних протистоянь XVI-XVIII століть, зображення яких увірадно лінію розлому між українським та польським світами, а відтак супротивник опиняється у ролі супостата. Зрештою, саме конфлікт із польською спільнотою посилював глорифікаційну риторіку українського наративу минулого та вводив у широкий обіг поняття «свободи», «визволення» і т.д. Водночас це дозволяло самоствердити національний проєкт як повноцінний та життєствердний, який постав результатом діяльності різних страт українського суспільства та дозволив реалізувати національні потуги і на державному, і соціальному, і культурному рівнях. А така проєкція погляду на українську минувшину кидала виклик російському імперському дискурсу першої половини XIX віку. Перспектива поррахунку у літературній площині із колонізаторами у вимірі XVI-XVIII століть (поляками) витворювала можливість повторного звільнення вже від сучасних поневолювачів у сфері реального життя.

Однак репрезентація образу поляка в тонах ворожості дозволяла широко апелювати до наративу насилля, яке достоварувалося до уявного ворога як відплата за його злодіяння. Модель помсти дозволяє вчинки жорстокості щодо Іншого героїзувати, перевести їх у площину позитивних конотацій. Кровопролиття та знищення «чужого» стає єдиною можливою перспективою міжнаціональної комунікації. Таке символічне насилля є відзеркаленням колоніальної травми українства, яке potwierдженням власної сили прагне здобути ціною розправи над Іншим.

У поетичних текстах Тарас Шевченко обіграє мотив помсти українців за насильницькі дії представників польського світу. Зрештою, таке насильство представлено як «відповідь» на тотальне поневолення українського етносу на соціальному та національному рівнях. Поет зазвичай розкриває долю протагоніста – представника поневоленого етносу, який, як і вся спільнота, позначений маркерами пасивності та покірності: «Куди, каже, хилить доля, / Туди треба й гнуться – / Гнуться мовчки» [12, с. 138]. Проте шлях відплати за гріхи через насильство над поневолювачами стає не лише спробою своєрідного «відновлення справедливості», але й подоланням комплексу «убогої сироти», зате досягається коштом тотального знищення Іншого. І в «Гайдамаках», і у «Варнаці» Тарас Шевченко розкриває атмосферу жорстокості, у якій герої завдяки кровопролиттю прагнуть самоствердитися та стати «господарями» власної долі. Поет свідомо абсурдизує ситуацію суцільного насильства, у якому людина втрачає саму себе, а тому і Галайда, і варнак не можуть вибудувати довготривале особисте щастя, а приречені або полишити наречену в монастирі та зникнути, або постати перед «судом людським». Тарас Шевченко наголошує, що хоча насилля і повертає колонізованому його свободу вибору, але натомість прирікає його на втрату внутрішньої цілісності.

Втім наратив насильства спрямований не лише проти сусідніх етносів (поляків, євреїв, кримських татар), але й проти представників українського світу, які колаборують із «чужим». Епізод з вбивством Гонтою синів у поемі «Гайдамаки» Тараса Шевченка яскраво ілюструє ірраціональне неприйняття своїх, що запламували себе зв'язком з Іншим. Прикметно, що у публічному форматі Гонта повністю відкидає власну відповідальність за їхнє «гріхопадіння», бо опиняється у силовому полі колективного обов'язку. Натомість лише у ситуації «наодинці з горем» не тільки може повернути вбитих дітей до козацького світу, але й визнати шкідливість насилля як шляху до «сім'ї вольної».

Не лише персонажі із подвійною ідентичністю опиняються у статусі «ворога серед своїх». Українські герої через контакти з Іншим чи перехід на його бік (Андрій Бульба, Сава Чалий) втрачають будь-який шанс на повернення та приречені на знищення рідним світом, частиною якого вони лишаються. У ситуації неможливості відкритого протистояння колонізатору вектор помсти спрямовується у внутрішній вимір українського світу, лише поглиблюючи наслідки колоніальної травми. Франц Фанон стверджує, що у ситуації постійного тиску з боку метрополії колонізовані опиняються у полоні власних нереалізованих пристрастей помсти ворогу та прагнуть затиснути внутрішню енергію спрямувати на побратимів, а цим насильством витворити світ, у якому не існує ні імперії, ні її колоній, бо триває лише «історія його народу»: «/.../ бачимо своєрідну втечу, коли занурення у братську кров дозволяє не зважати на довколишні події /.../» [11, с. 19].

Втім промовистішими прикладами насильства над «своїми» є літературні історії фемінних персонажів, що лише потверджують сталість моделі. У поневоленіх суспільствах саме жінка стає найбільш вразливим суб'єктом, часто стаючи жертвою подвійної колонізації: і з боку метрополії, і з боку власного патріархального середовища. Прикметно, що саме інтимна сфера (кохання до чоловіка) розкриває внутрішню унікальність героїнь, але також постає і їх слабкою стороною, бо оприявлює їхній зв'язок з Іншим, що в очах традиційного суспільства сприймається за гріх. Кохання протагоністки поеми Тараса Шевченка «Катерина» до москаля та переступ патріархальних законів стає причиною її морального таврування з боку спільноти і разом з тим витіснення із рідного світу. Насильство над героїнею здійснюють її батьки, які і себе прирікають на самотню смерть, тим самим потверджуючи для неї безповоротний розрив із національним простором. Втім і середовище імперії не приймає Катерину, артикулюючи лише власну силу та перевагу над колонізованою жінкою, лишивши її на межі двох світів: України і Росії. Натомість героїня драми Миколи Костомарова «Переяславська ніч» Марина прагне захистити кохання до Іншого ціною власного життя. І саме смерть стає для неї єдиною можливою перспективою збереження власних почуттів, бо перспективу щасливого сімейного життя із польським старостою вона відкидає, оскільки це стане зрадою українського світу. А тому Марина під тиском морального осуду громади сама прирікає себе на вигнання із рідного простору, лишаючи собі лише перспективу вимолювання гріхів у монастирі. Показово, що в романтичній літературі у стосунках з українською жінкою Інший постає завжди в іпостасі військового. Такий момент виразно підкреслює колоніальний стан українського суспільства, бо метрополію у поневоленіх країнах завжди репрезентують солдати чи жандарми [11, с. 7].

Кохання української жінки до чужинця у романтичній літературі маркується як спроба колаборації з ворогом, а насильство над нею є спробою колонізованого зберегти ілюзію про існування власного національного світу поза простором імперії. Також глорифікування мілітарної потуги (нехай і у вимірі минулого) та жорстокість у ставленні до «своїх», що контактували з Іншим, є спробою досягнення самовпевненості метрополії та творення оберненої антиколоніальної системи цінностей.

Висновки. Українська романтична література реактуалізувала інтерес до минулого, яке постало матрицею у пошуку відповідей на питання національної тожсамості. Микола Костомаров, Тарас Шевченко та інші поети-романтики адсорбували досвід народної поезії та козацьких історіографічних пам'яток і створили питомо український літературний проєкт, що дозволяв виразно зманіфестувати її етнокультурну окремішність. Водночас саме романтизм спонукав до формування контрдіскурсивних стратегій російському імперському дискурсу.

Антиколоніальна спрямованість українського романтизму набрала найпотужнішого оберту в інтерпретації подій минулого, які повертали в національний культурний простір мілітарні символи. Образ козака в літературі 1830-40-х років стає втіленням українського мілітарної потуги, що згасла під тиском імперії. Однак саме літературна площина дозволяла відродити практику глорифікування історичних постатей доколоніального минулого України. Втім із козакофільською проєкцією минулого в українське письменство проникає і риторика жорстокості, що була неодмінним супутником воєнної тематики. Проте поетизація насильства в романтичній літературі середини XIX століття має кілька важливих стратегій як на світоглядному, так і на суто стилістичному рівнях українського письменства, але загалом демонструє стан колоніальної травми українства.

Література:

1. Бояновська Е. Микола Гоголь : між українським і російським націоналізмом / пер. з англ. А. Бондаря. Київ : Темпора, 2013. 616 с.
2. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
3. Величко С. Літопис / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. Шевчука ; відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1991. Т. 1. 371 с.
4. Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі або знадоба до української гендерної міфології. *Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика*. 4-те вид. Київ: Факт, 2009. С. 152–191.
5. Костомаров М. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.1: Поезії; Драми; Оповідання. 538 с.
6. Павличко С. Література як помста: образи жорстокості в епоху романтизму. *Павличко С. Теорія літератури*. Київ : В-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 595–610.
7. Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській літературі *Павлишин М. Канон та іконостає : Літературно-критичні статті* / вст. стаття І. Дзюби. Київ: Видавництво «Час», 1997. С. 223–236.
8. Поліщук Я. Постколоніальна трансгресія. *Питання літературознавства*. 2007. Вип. 74. С. 215–227.
9. Томпсон Е. Трубадури імперії : Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.
10. Украинские народные пѣсни / изд. Михаилом Максимовичем. Москва : Университет. тип., 1834. Ч. 1. 180 с.
11. Фанон Ф. Гнани і голодні / пер. з фр. Київ: Вперед, LAT&K, 2016. 227 с.
12. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. Київ, 2003. Т. 1.: Поезія 1837–1847. 784 с.
13. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Факт, 2004. 496 с.
14. Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії : монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 224 с.